

ENVER PAŞA VE ORTA ASYA'DA BAŞGÖSTEREN

“BASMACI” AKIMI

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Önsöz

Mustafa Kemal başkanlığındaki Türk ulusalcılarının, 1921 yılı Eylül'ünde Yunan istilâ gücüne karşı Sakarya'da kazanmış olduğu zafer, Sovyet Rusya'nın, Türkiye'yi, Enver Paşa aracılığıyla Bolşevikleştirme planlarını altüst ediyordu. Ulusalcılar, başkentleri Ankara doğrultusunda ilerleyen Yunan ordusuyla boğuşurken, Sovyet önderleriyle işbirliği yapan Enver Paşa, Mustafa Kemal'i devirmek, Yunanlıları yenmek ve Anadolu'da kendi önderliği altında Bolşevizmin temellerini atmak amacıyla, Müslüman Bolşeviklerden oluşan bir ordunun başında Anadolu'ya girmeyi tasarlıyordu. Ama Kemalistlerin¹ Sakarya'da sağlamış oldukları zafer, bu tasarıya büyük bir darbe indiriyordu. Bunun üzerine, Rus önderleri, 1921 Martı'nda bir dostluk antlaşması imzaladıkları Ankara yönetiminin dileği üzerine, Enver Paşa'yı Türk sahnesinden kaldırmaktan başka seçeneğe sahip olmadıklarını görüyor; esasen, onun, o sırada Anadolu'da kendilerine bir yararı kalmadığını anlıyorlardı. Bundan başka, 22 Haziran 1922 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporu'nun iddialarına inanılırsa, Mustafa Kemal, İtilâf Devletleri'yle, Ulusalcı Türkiye ve Bolşevik Rusya'nın ortak çıkarlarını tehlikeye düşürecek herhangi bir anlaşmayı imzalamaktan kaçınacağına dair Sovyet önderlerine yazılı olarak “kişisel güvence” veriyordu.

Sovyet önderleri, bu güvenceden görünürde memnun kalıyor ve kısa bir süre sonra, Enver Paşa'nın Ankara yönetimini rahatsız etmeyi sürdürmesini önlemek amacıyla, yetenekle bir plan uyguluyor; ona karşı, Batum bölgesinde bir ayaklanma düzenliyor ve bunun, Kafkasya ulusalcılarının yapıtı olduğu izlenimini yaratıyorlardı. Bu plan o denli ustalıklı uygulanıyordu ki, Enver, meydana gelen durumla başa çıkamıyor; tüm plânlarının bozulduğunu görerek Moskova'ya dönüyor; partizanları dağılıyordu. Moskova'da onu iyi karşılayan Sovyet önderleri, başarısızlığına

¹ Mustafa Kemal yanlısı Türk ulusalcıları (milliyetçileri).

örgüt eksikliğinin neden olduğunu anlatıyor ve kendisine gelecekte yine yardımda bulunmaya söz veriyorlardı².

Orta Asya'da Ruslara karşı ayaklanma

Bu arada, Bolşevik Rusların Orta Asya'da belirmelerinden beri onlara karşı Müslüman halk arasında sürüp gitmekte olan ayaklanmalar genişliyor; Sovyet önderleri, Enver Paşa'dan, Müslüman ihtilâlcileri yatıştırmak amacıyla Türkistan'a gitmesini rica ediyor; o da bu öneriden memnun kalarak gitmeye hazırlanıyordu. Ancak, Moskova'dan ayrılmadan önce, Sovyet Dışişleri Komiseri Georgi Vassiliyeviç Çiçerin'e bilinmeyen bir nedenden ötürü kin besleyen özel sekreteri, Kafkaslarda olup bitenleri ve "Çiçerin'le Mustafa Kemal arasında yapıldığı söylenen gizli ve kişisel anlaşmayı" gizlice Enver Paşa'ya açıklıyordu. Bu açıklama, Enver'e bir şimşek gibi durumu aydınlatıyor; kendisine karşı yapılan Rus oyununu hemen sezerek herşeyi anlıyor; ama kurnazlık ve pekağızlılıkla (ketumiyet) davranmak kararını alıyordu.

Bu sırada, Kuşcubaşı Hacı Sami de ona Doğu'da "taçlar, saltanatlar" vaad ederek ve herşeyin hazır olduğunu söyleyerek Türkistan'a gitmesi için üsteliyordu³. İkinci Abdülhamit'in sarayında kuşcubaşılık yapan bir Çerkezin oğlu olan Hacı Sami, tehlikeli bir macera adamıydı. Kardeşi Eşref, bizzat Enver tarafından, her çeşit istihbarat ve sabotajla ilişkisi bulunan Osmanlı gizli *Teşkilât-ı Mahsusa'sının* (Özel Örgüt) şefliğine atanmıştı. Ama Hacı Sami iyi eğitim görmediği için, İzmir polis müdürlüğüne bağlı bir karakolda görevlendirilmişti. Her iki kardeş de hırçın, saldırgan, vurup kırıcı insanlardı. Daha sonra hazırlanan 150'likler listesine gireceklerdir. Hacı Sami, Yunan adalarında örgütlediği bir çete ile ve Mustafa Kemal'e suikast yapmak amacıyla gizlice Anadolu'ya girerken vurularak öldürülecektir⁴. Enver Paşa ise, Hacı Sami'ce aldatılarak, "Basmacı" akımına katılmaya inandırıldığını daha sonra anlayacak ve onu suçlayacaktır⁵.

² İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Devlet Arşivi'nde (*Public Record Office*), Siyasal FO 371 sınıfında korunan belgeleri; bundan böyle FO 371 olarak anılacaktır. FO 371/dosya 7947/belge E 642. Louis Fischer bunu başka açıdan açıklar; bkz. *The Soviets in Word Affairs*, C.1, Londra 1930, s.386-7.

³ Şevket Süreyya Aydemir: *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, 1914-1922*, C.III, İstanbul 1972, s.615.

⁴ Aydemir, s.622-3; ayr. bkz. Glenda A. Fraser: "Hacı Sami and the Turkestan Federation, 1922-3" (Hacı Sami ve Türkistan Federasyonu, 1922-3), *Asian Affairs*, C.XVIII, Bölüm 1, Şubat 1987, s.11-21; FO 371/9286/2907: Kırıl Naibinden Hindistan Bakanlığı'na kapalı telyazısı, Delhi, 19.3.1923.

⁵ Aydemir, s.659 - Enver'in 27.1.1922 tarihli mektubu.

Türk kaynakları, Enver Paşa'nın 1921 yılı Ekim ayının sonuna doğru Buhara'ya ulaştığını gösterir. Başkır'lı Zeki Velidi (Togan) onunla 24 Ekim'de ilk kez görüşüğünü ve ona Türkistan'la Buhara ve oradaki akım hakkında uzun bilgi verdiğini; Enver Paşa'nın: "Ben vakit geçirmeden Şarkî (Batı) Buhara'ya ve oradan Fergane'ye geçerek bütün Basmacı (Baskıncı) hareketinin (akımının) başına geçmek istiyorum. Bu iş için uzun boylu düşünerek icabeden (gerekten) bütün tedbirleri (önlemleri) aldım" diyerek kendilerini şaşırttığını kaydeder⁶. İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden P.M. Roberts, 1 Mart 1923'te kaleme aldığı raporda, Enver Paşa'nın Orta Asya'daki ihtilâl akımını Pan-İslâmî bir rejim kurmada araç olarak kullanmak kararını verdiğini öne sürer⁷. Enver'in en yakın işbirlikçilerine göre, onun planı şuydu: Türkistan'da Ruslara karşı birçok olaylar çıkarak, kendi partisinin, Kemalistlerin partisinden daha güçlü olduğunu kanıtlamak, böylece, Anadolu'daki İttihatçıların durumunu güçlendirmek.

Bir Rus'un görüşünce Buhara'daki durum

Moskova'daki İngiliz temsilcisi R.M. Hodgson, 2 Mayıs 1922'de Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği gizli bir yazıya, o sırada görevli olarak Orta Asya'ya gitmeye hazırlanan ve Savaş Komiserliğiyle sıkı ilişkileri olan bir Rus subayınca Buhara'daki durum hakkında hazırlanmış bulunan raporun bir özetini ilahırtıyordu. Bu raporu göre, Buhara'yı Hocayefler (Hocalar) grubu yönetiyordu. Buhara Merkezî Yönetim Komitesi başkanı Osman Hocayef'ti. Kardeşi Feyzullah Hocayef başkanlığındaki Komiserler (Bakanlar) Kurulu etkisizdi. Kişisel olarak Komiserler, devletin işlerinden çok, herhangi bir yönetim değişikliğine karşı kendilerini korumak amacıyla çeşitli düzenlerle uğraşıyorlardı.

En önemli Bakanlıklardan biri olan İçişleri Komiserliği büsbütün güçsüzdü. Milis gücü, halkı koruyacağı yerde, soyuyordu: bu gücün önderi olan Ali Rıza, rüşvet yiyen bir kişi olarak kötü ad yapmıştı. Halk, yöneticilerden memnun değildi. Yönetim, oldukça ciddi malî ve iktisadî bir bunalım geçiriyordu. Tedavülde çok miktarda kâğıt para vardı; mollaların ise halk üzerindeki etkileri pek genişti. Hocayeflere karşıcıl ikinci bir grup, İktisadî İşler Komiseri Muhitdinof'un yandaşlarından oluşuyordu. Muhit-

⁶ İbid., s.630-1; ayr. bkz. Zeki Velidi Togan: *Yeni Türkistan*, İstanbul, (tarihsiz), ve Abdullah Recep Baysun: *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul 1943.

⁷ FO 371/9291/N 2203: P.M.Roberts'in Rus-Afgan ilişkileri hakkında kaleme aldığı rapor, Londra 1.3.1923.

dinofun saygınlığı son zamanlarda artmıştı. Onun etkisi özellikle Doğu Buhara'da, "Basmacı"ların ele geçirdiği ilçelerde pek yaygındı.

Doğu Buhara'nın tümü ve öteki birçok yerler ihtilâlcilerin eline geçmişti. Buhara'daki ayaklanma üç başlık altında inceleniyordu: 1. İktisadî: ekonomik politikanın anormalliklerine karşı silâhlı bir protesto biçimini alan akım oldukça güçlü olup tüm Doğu Buhara'ya yayılmış bulunuyor; ciddi bir tehlike yaratıyordu, çünkü katların (makamların) yasadışı davranışlarından sürekli güç kazanıyordu. Akımın kullandığı sloganlar şöyleydi: "yerel yetki; merkezden hiçbir yetki; daha az vergi; yasa dışı vergilerin kaldırılması, v.s." 2. Siyasî: Ruslarca ülkeden çıkarılan "Emirin eski görevine iade edilmesi" parolası altında Sovyet yetkisine karşı başlatılan siyasî bir akımdı. Yandaşlarının sayısı açısından pek güçlü olmayan bu akım, yine de ciddi bir durum yaratabilecek niteliğe sahip birleşik bir grubu temsil ediyordu. 3. "Basmacılar": En geniş ölçüde yayılmış bulunan akımı temsil eden "eşkiyalar" olarak nitelendiriliyorlardı. Onların siyasî veya iktisadî sloganları hemen hemen yok gibiydi, ama varlıklarını ihtilâl ile sürdürüyorlardı.

Söz konusu Rus subayı şu sonuca varıyordu:

"Rusya'nın Buhara'daki etkisi pek zayıftır. Kocayef hükümeti komünizmden büsbütün yoksundur. Daha çok meşrutî kiralığa yönelir ve Pan-İslâmcı akımla birleşmek amacı güder. Moskova'daki merkezî katlara karşı tutumu hiç de dostane değildir ve Rus komünistleri Buharalı yoldaşlarına pek güvenmiyorlar. Dostane olmayan bu tutum yüzünden, vakit vakit, Rusyalı ziyaretçilerin silahlarını alma deneyinde bulunulur. Bu, Sovyetler için bir o kadar daha tehlikelidir, çünkü Buhara'daki Sovyet ordusu iyi örgütlenmiş değildir; oysaki yerel askerler her bakımdan iyice teçhizatlandırılmışlardır"⁸.

Enver Paşa, sırf ihtilâlcileri yatıştırmak amacıyla Ruslar tarafından Buhara'ya gönderiliyordu, ama önderlerinin yönergelerini yerine getireceğine, ihtilâlcilere katılmak kararını alıyordu. 8 Mayıs 1922 tarihli ve "Meşed İstihbarat Hatıra Defteri" başlıklı İngiliz Gizli İstihbarat Raporu'nun açıkladığına göre, Mart ayının ikinci yarısında, Enver, öteki bir Türk subayı ve mitralyöz taşıyan 200 sovar, ihtilâlcilere karşı savaşmak üzere Bu-

⁸ FO 371/8074/N 4415: R.M.Hodgson'dan Lord Curzon'a gizli yazı, Moskova 2.5.1922.

hara'dan Kızıl Tepe'ye hareket ediyorlardı. Ertesi gün Buhara'ya ulaşan haberlere göre, Enver'le adamları ihtilâlcilere katılıyorlardı. Bu haber üzerine Bolşevikler ve Genç Buhara'lılara mensup yetkililer gizli bir toplantı yapıyor; daha sonra 20 Türk subayının evleri aranıyor ve aralarında 6 "Osmanlı Türk'ü" de bulunmak üzere 69 kişi tutuklanıyordu. Türklerin dördünün adları Hasan, İsmail, Kâzım ve Hüseyin'di. Kentte sıkı yönetim ilân ediliyor ve saat 18'den sonra kimseye evinden çıkma izni verilmiyor-du⁹.

Enver Paşa'nın dramatik biçimde yan değiştirmesi, Sovyet etkisindeki Buhara'da bir bunalım yaratıyor; Merkezî Yönetim Komitesinin başkanı Osman Hocayef, Enver'le işbirliği yaparak ihtilâl sancağını çekmeye çalışıyor; ama Bolşevikler duruma egemen olmayı sürdürüyor ve Osman Hoca, canını kurtarmak için Kabil'e kaçmak zorunda kalıyordu. Kardeşi Feyzullah Hoca ise, Sovyet rejimine sadık kalıyor ve Cenevre Konferansı'na katılan Sovyet delegasyonunun Buhara temsilcisi atanıyordu. Feyzullah, Buhara'nın Kabil'e yeni atanan diplomatik temsilcisi Haşim Şahik'in de üyesi bulunduğu "Buhara'nın Bağımsızlığı" adlı gizli örgüte üye olmayan tek hükümet yetkilisiydi¹⁰.

Müslüman halka karşı Bolşevik zulmü

Bir İngiliz Gizli İstihbarat Raporu'na göre, Bolşevikler, Orta Asya'da uyguladıkları "soygun ve zulüm" siyasasıyla Müslüman halkın kin ve nefretini kazanmışlardı¹¹. Çin Türkistanı'nda İngiliz başkonsolosu bulunan ve Orta Asya'da dört yıl görev yapan Yarbay P.T.Etherton'un bildirdiğine göre, çoğunluğu Müslüman olan oradaki halk, hiçbir biçimde Bolşevizme yönelmiyor; "Bolşeviklerin 1918'den 1920'ye dek Hive ve Buhara'da giriştikleri soygunculuk ve talân" sonunda, onlara karşı besledikleri kin duygusu daha da artıyordu. Rus ihtilâlinden beri Bolşeviklere karşı sürekli isyan içinde bulunan Fergane ilinde Bolşevikler ancak kentleri işgal ediyor, geriye kalan tüm ülke, sayıları oldukça kabarık olan Bolşevik düşmanı Müslüman ihtilâlcilerin elinde bulunuyordu. Bu ihtilâlciler bağımsızlık için mücadele ediyor; yapılan tüm Sovyet önerilerine karşı çıkıyorlardı.

⁹ FO 371/7821/E 6773.

¹⁰ FO 371/9291/N2203; Cenova Konferansı hakkında bakınız S.R.Sonyel: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.II, Ankara 1986, s.191-4; Sonyel: *Turkish Diplomacy, 1918-1923*, Londra 1975, s.132-3.

¹¹ FO 371/8074/N 4415; İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 22.6.1922.

Fergane, Rusya Türkistanı'nın en geniş ve en verimli illerinden biriydi; dolayısıyla, Rusların bu bölgeyi işgallerinde bulundurmaları, iktisadî açıdan, kendi çıkarları için pek önemliydi¹².

Enver Paşa tutsak ediliyor

Türk kaynaklarına göre, Enver Paşa, Buhara'da üç hafta kadar kaldıktan sonra, 2 Kasım 1921'de, eşliğindeki Türk subaylarıyla birlikte yola çıkıyor¹³, güneyde Karşı ırmağı dolaylarında bir gün kaldıktan sonra, üçüncü gün, Şirabat ve Seyrap arasından dağlara, Termez'in doğusunda bulunan Kabadyan dolaylarında bir köye ulaşıyordu. 7 Kasım'da eşi Naciye Hanım'a gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

"...Dün Buhara ve Hive merkezlerine gönderdiğim mektupların... altına 'Ulu Turan İhtilâl Orduları Kumandanı, Merkezler Merkezi Reisi' diye imza attım. Artık oy yaydan çıktı... ancak tam muvaffakiyetten (başarıdan) sonra dönerim. Allah bu büyük işte de utandırmasın..."¹⁴.

Ertesi gün, Enver'le kafilesi, "Basmacı" ülkesini Rus işgalindeki bölgeden ayıran Kâfirihan (Oxus) suyuna ulaşıyor; orada, Lakay İbrahim adlı oldukça hırçın bir Müslüman aşiret beyinin eline düşüyor; onların herşeyine el koyan ve kendilerine her çeşit tinsel ve bedeni ezgi yapan bu "cahil adamca" üç aya yaklaşık bir sürece tutsak ediliyordu. Oysa ki, 26 Ocak 1922 tarihli İngiliz gizli istihbarat Raporu'nun iddia ettiğine göre, Enver Paşa, 1921 yılı Aralık ayının ikinci yarısında, Buhara'nın Düşenbe veya Hisar kentlerinde bulunuyor; Bolşeviklerle ihtilâlciler arasında bir anlaşma yapmaya çalışıyordu¹⁵. Bu arada ihtilâl batıya doğru yayılıyor; Bolşevikler, bundan oldukça kaygılanıyorlardı. 1922 yılı Ocak ayında, ihtilâlciler, önemli yol ve demiryolu kavşağı olan Karşı'ya ve öteki kentlerden Şehri-Sebz'le Gûzar'a saldırarak ele geçiriyorlardı¹⁶.

Hindistan'daki İngiliz Orduları Başkomutanınının 10 Mayıs 1922'de İngiltere Savaş Bakanlığı'na bildirdiğine göre, Martta, Buhara'nın Askabad

¹² İbid., belge no. N 7876: Hindistan Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na yazı, 18.8.1922, ilişikte Çin Türkistanı'ndaki İngiliz başkonsolosu Yarbay P.T.Etherton'un gönderdiği yazının sureti.

¹³ Ayr. bkz. Baysun: *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul 1943.

¹⁴ Aydemir, s.640-5.

¹⁵ FO 371/8079/N 2235: Hindistan'ın Kuzey-Batı Hudut İli'nin İstihbarat Bürosunca kaleme alınan 4 sayılı Gizli İstihbarat Raporu, 26.1.1922.

¹⁶ İbid., belge no. N 2819: 6 sayılı Gizli İstihbarat Raporu, 9.2.1922.

bölgesinde kargaşalık çıkıyor ve Zaloni pazarı yağma ediliyordu. Buhara savaş kesimine asker gönderiliyor, ama düzen iade edildiğinden, askerler geri çekiliyordu. Buna karşın, Termez kenti ihtilâlcilerce halâ muhasara ediliyor; Bolşevikler, durumu yatıştırmak için Kerki'den berkitici bir güç gönderiyorlardı. Türkistan'daki Bolşevik katları, Hive'li Cüneyt Han'a yanaşarak, onu Hive Cumhuriyetinin başkanı olarak tanımayı öneriyor; Buhara'lıların zorla askere alınmalarını buyuruyorlardı.

İhtilâlciler, 15 Martta Margilân'ı ele geçiriyor; Kokand bölgesinde ciddi çarpışmalar oluyor; petrol kuyuları hasara uğruyordu. Bu bölgede bulunan 2.500 Bolşevik askeri ordudan kaçarak, birlikte 4 mitaralyözle ihtilâlcilere sığınıyordu. Taşkent'teki XIV. Üzbek Alayı toplu biçimde ordudan kaçarak, beraberlerinde birçok mitralyöz ve mühimmatla ihtilâlcilere katılıyor; Taşkent'in kuzeyindeki demiryolu sık sık kesiliyor; "Basmacı" akımı oraya dek yayılıyordu. Bu arada, Bolşevik Ordu kaçakları hergün İran'a sığınıyordu¹⁷.

Enver Paşa ihtilâlcilerin başına geçiyor

1922 yılı Martında, İbrahim Lakay, Enver Paşa'yla kafilesi mensuplarını özgür bırakıyor; kabile, 10 Marta Balcevan - Baysun doğrultusunda yol alıyor; 11 Martta Hoşbulak kışlağına varıyor; sonra Muin kışlağına geçerek orada iyi karşılanıyordu¹⁸. Enver Paşa artık kendini tüm mücahitlerin komutanı saymaya başlıyor, bunu bir bildiriyle şöyle duyurmaya çalışıyordu:

"Kâfirlerin barışmaz düşmanı olan ben, size, dinin ve vatanın muhafazası (korunması) için mücadele eden (çarpışan) gazilere selâm ederim. Ondan sonra bildiririm ki, bu andan itibaren, Buhara-yı Şerif, Hive ve bütün Türkistan'ı istilâ eden Ruslardan temizlemek için, Ruslara karşı cihat ilânı ile, bütün İslâm kuvvetlerinin kumandasını, Allah'ın izni ile üzerime aldım. Fergane ve Hive ve bütün Türkistan mücahitleri ile, bütün bu taraflardaki İslâm alaylarına bildiririm ki, Buhara'daki bütün kuvvetlere ve sizlere, Muhammed'in Bayrağı'nın Ruslara karşı zaferine çalışmak emrini verdim. Bu suretle size de malûm olma ve öz

¹⁷ FO 371/8074/N 4613: Hindistan'daki İngiliz Başkomutanından Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, 10.5.1922.

¹⁸ Ayr. bkz. FO 371/8079/N 5401: Hindistan'ın Kuzey-Batı Hudut İli'nin İstihbarat Bürosunca kaleme alınan 16 sayılı Gizli İstihbarat Raporu, 27.4.1922.

Müslüman kardeşler arasındaki muharebeye (savaşa) nihayet (son) vermenizi emreder, emniyetli bir adamınızı, hemen bu kâğıdı alır almaz benim yanıma göndermenizi isterim”¹⁹.

Bir İngiliz raporuna göre, 1922 yılı Mart ayı sonunda Enver Paşa’yı eski Buhara gücünün başında, Bolşevikleri Buhara’dan çıkarmak için onları dağlardan aşağı sevkederken görürüz. O sırada 20.000 kişiyi aşkın bir gücü olduğu söyleniyordu. Bu güç, Termez, Baysun ve Şehrisebz’de olmak üzere başlıca üç bölüğe ayrılıyordu. Bölüklerin önderleri şunlardı: Muhittin Maksım, Abdul Gano, Tohta Bey, Yoldaş Hoca ve Osman Hoca. İhtilâlciler arasında Afgan subaylarıyla erleri ve Buhara eski Emirine eşlik etmiş olan 300 sovar da vardı. Amaçları, tüm Buhara’yı işgal ederek eski Emir’i yeniden başa geçirmektir. Afganistan Emiri’nin bu ayaklanmada parmağı olduğu söyleniyordu.

İhtilâlciler Şehrisebz-Baysun-Termez hattının doğusundaki en önemli kasaba ve köyleri işgallerine alıyor; Termez kentini muhasara ediyorlardı. Çok miktarda yiyecek, silâh ve mermileri olduğu; Bolşeviklerin ise pek az yiyecekleri bulunduğu; bu yüzden birçoğunun ihtilâlcilere katıldığı bildiriliyordu. Bolşevikler, 20.000 kişilik bir berkitici (takviye edici) gücün gönderilmesini talep etmişlerdi. Bu takviye gücü Taşkent yoluyla tedricen olay yerine sevk ediliyordu²⁰. Bu arada, Enver Paşa, eski Buhara Emiri ve Afgan yönetimiyle ilişkilerini Kabil’deki ajanı Bedri Bey aracılığıyla sürdürüyor; Afgan yönetimi, Buhara ve Hive’de, dahası, tüm Türkistan’da Bolşevik yönetimini yıkmak için beklenen fırsatın geldiğine inanıyordu²¹.

Enver Paşa, 4 Nisanda, Buhara’nın eski Emirine gönderdiği yazıda, onun yetkisini kullanmak için izin dileyor; ama Emirle yandaşlarının Enver’e karşı tutumları hiç de dostça olmuyor; dahası, ona karşı düşmanlık duyuyorlardı. Emir’in geri getirilmesi ve Buhara’da Emirlik sisteminin yenibaştan kurulmasına Enver’in yandaş olacağına inanıyorlardı²².

Türkistan Kurultayı’nın Kararı

Bu arada, Bolşeviklere karşı Türkistan örgütlerince 1922 yılı Nisan ayında düzenlenen kurultayda kabul edilen kararda, Ruslar, “onbeş mil-

¹⁹ Aydemir, s.666-8.

²⁰ FO 371/7821/E 6773.

²¹ FO 371/9291/N 2203.

²² FO 371/8075/N 8141: Gizli Rapor, 28.9.1922.

yonluk halkı bulunan bir ülkeyi boyunduruk altına almak; topraklarını halkın kanıyla sulamak ve halkı her türlü siyasî haklarından yoksun bırakmakla" suçlanıyor; Bolşevik Rus yönetimi, Türkistan'da, "Çarların rejiminden bin kez daha kötü bir rejim" kurmuş olmakla sert bir dille eleştiriliyordu. Kararda ayrıca yansıtıldığı gibi, Müslümanların malları çalınarak yağma ediliyor; halk, tüm haklarından yoksun bırakılıyor; büsbütün Ruslardan oluşan Kızıl Ordu, "Müslüman köylerini toptan soyarak yağma ediyor"; Sovyet yönetimi, Müslümanların din özgürlüğünü ortadan kaldırıyor.

Sovyet yönetimi, Türkistan'a ilişkin siyasetini ivedilikle değiştirmez ve Müslüman çoğunluğunun tüm haklarını iade ederek güçlendirecek tek araç olarak ulusal bir yönetim kurulmasına izin vermezse, tüm Müslümanların, "Sovyet yönetimine karşı yürüttükleri mücadeleyi genişletmeye çağırılacakları" yolunda o yönetime uyarıda bulunuyordu. Kurultay, ayrıca, geçici olarak bir Türkistan yönetimi kuruyor; bu yönetim, Sovyet sistemini yıkmayı amaç ediniyor; "Enver Paşa, bu kararın tüm bölümlerini onaylar ve geçici yönetimle özel bir anlaşma yaparsa, ihtilâlciler askerlerin onun buyruğuna verileceğini" açıklıyordu²³.

Enver Paşa Moskova'ya kesin süreli öneri gönderiyor

Moskova'daki İngiliz temsilcisi R.M.Hodgson'un 10 Nisan 1922'de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a bildirdiğine göre, Orta Asya'da Ruslara karşı başlatılan akım hakkında çeşitli kaynaklardan ayrı ayrı, ama güvenilir haberler alınıyordu. Bu haberlere göre, birkaç aydan beri Buhara'da bulunan Enver Paşa, Bolşevik yönetimine karşı düzen çeviriyordu. Bu konuda Hodgson şöyle diyordu:

"Bolşevik yönetimi, Buhara'daki Müslüman halka çok tatsız geliyor. Öteyandan, Orta Asya'da oldukça güçlü bulunan ve Müslüman halka epeyi zulüm yapan (Sovyet yetkilisi) Peters'in gaddarlığı, Enver'in işini kolaylaştırmıştır. Peters, son günlerde, 213 Müslümanı öldürmüştür".

Enver Paşa, bir süre önce, bir avuç yandaşıyla birlikte sözde ava gitmek için Buhara'dan ayrılıyor; ülkedeki Bolşevik katlarının uyanıklığını etkisiz bırakarak, taşradaki halk arasında ivedilikle propaganda yapmaya başlıyor; Moskova'ya gönderdiği kesin süreli bir öneride (ültilatom), Orta

²³ İbid., CX/2787 sayılı ve 28.8.1922 tarihli Gizli Rapor.

Asya'daki halkların kurtuluşunu sağlamak amacı güden akımın başına geçtiğini bildiriyor; Moskova onlara tam bağımsızlık vermezse, tüm Müslümanları ayaklandırarak, silâh gücüyle onların özgürlüğünü sağlayacağı uyarısında bulunuyordu²⁴.

İngilizler, Enver'in arkasında Türk parmağı bulunduğuna ve onun, Orta Asya'daki kampanya plânını Moskova'da Ali Fuat'la birlikte hazırlamış olduğuna inanıyorlardı²⁵. Bolşeviklerle Kemalistler, Enver'in bu davranışına şaşıyorlardı. Ruslar, Enver'in kendi sırlarını öğrenmiş olduğunu bilmiyor; Mustafa Kemal'in onunla işbirliği yaptığını sanıyor; dolayısıyla, bir süre, Ankara ile Moskova'nın arası açılıyordu. Ruslar, Mart ayında Büyük Millet Meclisi (BMM) yönetiminden Enver Paşa'ya bir mektup taşıdığı iddiasıyla bir Türk kuryesini tutukluyorlardı. Bu olay, BMM yönetiminin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat'la Sovyet Dışişleri Komiserliğinin arasını açıyor; onun da Enver'in komplosunda parmağı olduğundan kuşkulanan Sovyet yönetimi, Ankara yönetiminden, geri alınmasını talep ediyor; Mustafa Kemal, Moskova'da saygınlığını yitiren Ali Fuat'ı daha sonra Ankara'ya çağırıyor ve Enver Paşa'yla bir ilişkisi olmadığı yolunda Lenin'e güvence vermek zorunda kalıyordu²⁶. Ancak, Ali Fuat Moskova'dan ayrılmadan önce, Sovyet Dışişleri Komiseri yardımcısı Lev Mihaloviç Karahan, Enver'in göndermiş olduğu kesin süreli öneri konusunda Ankara Büyükelçisiyle görüşüyor; Sovyet yönetiminin, Enver'den bu denli bir ültimat om almayı hiç beklemediğini bildiriyordu²⁷.

Öteyandan, Türkistan'daki durumu görüşmek amacıyla, Nisan başlarında, Moskova'da toplantılar yapılıyordu. Bu toplantılara, Rahimbayef'in başkanlığı altında olan ve "Turtsik" olarak anılan Taşkent'teki Türkistan Yönetim kurulunun kimi üyeleri katılıyordu. Görüşülen başlıca konular, Enver Paşa'nın Doğu Buhara'daki davranışları ve ihtilâlcilere katılan kimi "Genç Buharalıların" tutumuydu. Toplantılarda uzlaşıcı bir yöntem izleniyor; Sovyet katları, Türkistan ve Buhara'nın özerkliğini onaylamaya hazır olduklarını açıklıyor; Enver Paşa'yla görüşülmesini öneriyorlardı²⁸.

²⁴ FO 371/8073/N 3621: Hodgson'dan Curzon'a gizli yazı, Moskova 10.4.1922.

²⁵ FO 371/8073/N 362: HC 2670 sayılı Gizli İstihbarat Raporu, 22.2.1922.

²⁶ FO 371/7947/E 642: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 22.6.1922; ayr. bkz. Liman von Sanders: "Enver Pasha in Turkestan", (Enver Paşa Türkistan'da), *Vossische Zeitung*, 12.8.1922.

²⁷ FO 371/7821/E 6773: Meşed Gizli İstihbarat Raporu, 8.5.1922.

²⁸ FO 371/8074/N 5667: 706 sayılı Gizli Rapor, 31. 5.1922 - A.2 "Orta Asya".

İhtilâlciler İngiltere'den yardım diliyor

İngiltere'nin Hindistan Bakanlığı'nca 20 Nisan 1922'de Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir yazıya göre, Gantok'taki İngiliz temsilcisi M.Bailey'den alınan gizli bir mektupta şöyle deniliyordu: "Buhara'lı bir yetkiliyle birlikte Haydar Hoca Mirbadalev adlı birisi, Doğu Buhara'da Bolşeviklere karşı çarpışan Buhara Emiri ve partisine yardımda bulunulmasını dilemek amacıyla Dışişleri Bakanıyla görüşmesini sağlamamı rica etti. Afganistan'a gitmekte olan Enver Paşa'yı ele geçirerek tutsak ettiklerini, ama kendilerine Bolşeviklere karşı stratejik bilgi verdiğini söyledi". İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden P.M.Roberts, buna ilişkin olarak 24 Nisanda kaleme aldığı derkenarda şöyle diyordu: "Görünürde ihtilâl aksi zamanda ve kötü biçimde plânlandı; dolayısıyla erken başarısızlığa doğru yöneliyor. Bu yüzden Afganlar herhalde bu ihtilâlden uzak duracaklardır"²⁹.

Buhara'daki Bolşevik gücünün yaklaşık olarak 20.000 olduğu, Enver yandaşlarının ise savaşçı ve malzeme bakımından oldukça zayıf olduğu tahmin ediliyordu. Ancak, Buhara milis gücü eski önderi Ali Razar'ın da 2.000 adamıyla birlikte ve Buhara'da komünistlere karşı yapılan, ama başarısız kalan ayaklanmadan sonra Enver'e katıldığı bildiriliyordu. O ana dek görünürde Enver Paşa, "Basmacı" olarak anılan Fergane'li çetelere güveniyordu. Topları olmadığı gibi, küçük çaptaki silâh ve mermileri de yetersizdi. O güne dek önemli bir askerî harekât olmamıştı. Bizzat Enver Paşa'nın Buhara kentini ele geçirmeye çalıştığı, ama Kızıl Ordu'ca geri püskürtüldüğü; ancak Karşı bölgesini işgal ettiği ve yandaşlarının orda yağma davranışlarında buldukları söyleniyordu.

Sovyet yönetiminin akıma arşı göstermiş olduğu ilk tepki, Enver'in düzenlerine karşı İngiltere'yi sorumlu tutmak olmuştu. Afganistan Emirinin de bu akım hakkında bilgi sahibi olduğuna inanılıyor; onun, Kızıl Ordu'nun Buhara'da bulunmasına karşı çıktığı anlaşılıyordu. Bolşevikler, Enver'in Afganistan'dan para, silâh ve mermi yardımı aldığına inanıyorlar; Moskova'daki İngiliz temsilcisi Hodgson, "Enver'in macerasının Türkistan'da ona karşı bir sempati yaratıp yaratmayacağını olaylar yakında gösterecektir" yorumunda bulunuyordu. Anlaşıldığına göre, aşiret mensubu temsilciler Enver'i ziyaret ederek, kendi halkları ona katılmaya henüz hazır olmadığı nedeniyle sabır öneriyorlardı. Yine Hodgson'a bakılacak

²⁹ FO 371/8073/N 3758: M.Bailey'den kapalı telyazısı, Gantok 15.4.1922.

olursa, "Orta Asya'da Sovyet yönetimine karşı hiç kuşkusuz genel bir hoşnutsuzluk ve büyük bir yangın çıkması olasılığı" vardı.

Enver'in düzenlerinin tepkileri Moskova'ya dek yayılıyordu; çünkü, Küt-ül-Amara'da Türk Ordusuna komuta etmiş bulunan Halil Paşa, bir süreden beri Sovyet başkentinde bulunuyor; henüz Ankara'ya dönmemiş olan Ali Fuat, Sovyet yönetiminin, Ankara yönetimine karşı olan bir kişiye barınak vermemesi gerektiğini öne sürerek protestoda bulunuyordu. Halil Paşa, Enver'e katılmak amacıyla Moskova'dan ayrılmak için her türlü davranışta bulunuyor; oradaki Hintlileri de aynı biçimde davranmaya üsteliyor; ama onun maksudından kuşkulanan Sovyet yönetimi, Moskova'dan ayrılmasına her biçimde engel oluyordu.

Orta Asya'da Bolşevik yönetimine karşı olan hoşnutsuzluk yalnız Müslümanlara münhasır kalmıyordu. Orenburg ve Samara'da da yerel ayaklanmalar olduğu bildiriliyor; birçok tren hatlarının tahrip edildiği ve köprülerin havaya uçurulduğu, Hodgson'a duyuruluyor; ancak Hodgson, bu akımın Buhara'daki akımla ilişkisi olup olmadığını saptayamıyordu³⁰.

19 Nisan 1922 gecesi, Meşed'deki İngiliz temsilcisinin Hintli yardımcısı, Afgan başkonsolosunu görmeye gidiyor; başkonsolos, Enver ve Rusya'daki tüm Türk uyruklarının Bolşeviklere karşı çarpışmakta olduklarını bildiriyor; İngiliz yönetiminin ihtilâlcilere neden malî yardım yapmadığını soruyor; ama Afganistan Dışişleri Bakanı M.Tarsi (Terzi ?)'yle Kabil'deki İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Humphrys arasında Buhara'daki durum hakkında özel bir görüşme yapıyordu. Görüşme sırasında, M.Tarsi, Enver'in Mustafa Kemal, Bolşevikler ve Cemal'le kavga ettiğini; Bolşeviklerin Enver'i Ankara yönetimine teslim etmek amacıyla son günlerde onu tutuklamayı tasarladığını; dolayısıyla, onun, Hazer Denizi'nin doğusundaki bölgede Bolşeviklere elinden gelen her türlü kötülüğü yapmak kararını verdiğini; o anda Doğu Buhara'da bir ihtilâl akımı örgütlemekle uğraştığını açıklıyordu.

Sözlerini sürdüren Tarsi, İngiliz diplomatik temsilcisinden, Enver'in, İngiltere ile Afganistan'ın ortak çıkarlarını sağlamada bir araç olarak kullanılıp kullanılmayacağını soruyor; Afganistan'ın kuzey sınırıyla Rus ülkesi arasında zayıf, bağımsız, tampon bir devlet barındırmanın Afganistan için değeri biçimiz yarar sağlayacağını; Afganistan'ın coğrafi durumu-

³⁰ FO 371/7821/E.6773: Meşed Gizli İstihbarat Raporu, 8.5.1922.

nun, Hindistan için, Belçika'nın Fransa'ya olan önemi kadar mühim olduğunu; Rusya'nın yine eski Rusya olduğunu ve dikkatini güneye, Hindistan'a doğru yayılmaya vermeyi sürdüreceğini vurguluyordu. İngiliz temsilcisinin sorduğu bir soruya karşılık veren Tarsi, İslâmın ilkelerine karşı olan komünist Buhara Sovyet cumhuriyeti'nin varlığını sürdürmesinin düşünülemediğini öne sürüyor; Sovyet merkez komitesi başkanı Osman Hoca'nın, Doğu Buhara'daki ayaklanmayı bastırma amacıyla Bolşeviklerce görevlendirildiğini, ama ihtilâlcilere katıldığını; daha sonra ülkeden kaçarak Kabil'e sığındığını; Enver'in, Buhara'nın veya herhangi bir Türkistan devletinin yöneticisi olmak ihtirasına sahip olmadığını; çünkü bir yabancı olarak pek destek görmeyeceğini; Enver'e 60.000 tüfek gönderilirse, Rusları Buhara'dan temizleyebileceğini; o zaman halkın seçeceği bir yönetim kurulabileceğini; davranma vaktinin geldiğine ve hasıl olan fırsattan yararlanılmazsa bunun yitirileceğine inandığını vurguluyordu.

Ona karşılık veren İngiliz temsilcisi, Tarsi'nin açıklamış olduğu proje uygulanırsa, Rusya'ca bir savaş davranışı olarak açıklanacağını; Enver, Bolşevikleri, geçici bir süre için bile olsa Buhara'dan çıkarmayı başarsa dahi, durumunu ülkede uzun süre korumasının olanaksız olduğunu; Rusların güçlü bir karşı saldırıya geçeceklerini ve Buhara'nın, bağımsızlığını yitireceğini; İngiltere ve Afganistan'ın çıkarlarının, soruna barış yoluyla bir çözüm bulunmasını gerektirdiğini öne sürüyor, düşünmeden bir maceraya atılırsa, bunun, ancak Buharalıların sefaletini sürdürmekle kalmayıp, Afganistan'ın güvenliğini de tehlikeye düşürebileceği yolunda Tarsi'yi "bir dost olarak" uyarıyordu³¹.

Albay Humphrys, 20 Nisanda Hindistan Bakanlığı'na gönderdiği kapalı telyazısında, Tarsi'yle yaptığı görüşme hakkında bilgi veriyor, "ciddi sorumluluklar yaratacak" bir öneriye, henüz başlangıçtan sertçe karşı çıkmakla yetkisini aşmamış olması ümidini dile getiriyor; halâ Badakşan'da bulunan General Nadir Han'ın "acele davranışının" oldukça ciddi sonuçlara yol açabilecek bir yangın başlatabileceği uyarısında bulunuyor; Hindistan Bakanlığı, onun Tarsi'ye söylemiş olduğu sözleri onaylıyordu³².

³¹ FO 371/8074/N 4519: Kıral Naibinden Hindistan Bakanlığı'na kapalı telyazısı, Simla 24.4.1922.

³² Ibid., Kabil'deki İngiliz temsilcisinden Hindistan Bakanlığı'na kapalı telyazısı, 20.4.1922.

Bu arada, Hindistan'daki İngiliz Kiral Naibi, 27 Nisanda Hindistan Bakanlığı'na gönderdiği kapalı telyazısında, İngiliz siyasetinin "Buhara sorununa kesinlikle karışmamak" olduğuna inandığını; bu soruna karışmak özlemiyle yanan Afganistan Emirinin, anlaşılan kendisini Rus misillemesine karşı destekleyeceği yolunda İngiltere'den güvence almadan müdahaleye çekindiğini; Emir'in, İngiltere'den silâh sağlayarak Enver'e göndermekle, İngiltere'yi bu soruna karıştırmak amacı güttüğünü; çünkü bu ülkeyi, silâh yardımında bulundurmaya üstlenmeye inandırırca, bu üstlenmenin o kadarla kalmayacağını iyi bildiğini öne sürüyor; şöyle diyordu: "Müdahalede bulunmak eyiliminde olsak bile, Enver'in varlığı bizi duraklamaya zorluyor". Kral Naibinin Tarsi'ye atfen iddia ettiğine göre, Enver, "Alelade bir maceraperestti". Onun öyle bir geçmişi vardı ki, bu, kendisinin İngiltere'yle bağlılıkla işbirliği yapmasını olanaksız yapıyordu. İngiltere, Enver'in projesini zımmen bile desteklese, Rusya ile olan ilişkilerini tehlikeye düşürebilirdi; oysa ki o sırada İngiltere, bu denli bir durumun meydana gelmesini dilemiyordu.

Kiral Naibine göre, ortada pratik bir soru vardı: İngiltere'nin, Veziristan konusunda Emir'in işbirliğini sağlamaya çalışırken, onun büyük ilgi gösterdiği bir konudaki önerilerini ivedilikle reddetmesi doğru bir davranış olabilir miydi? Naip, ayrıca, şu öneride bulunuyordu: "Afganistan'a Buhara ihtilâline ilişkin davranışı konusunda oldukça dikkatli olmasını Humphrys aracılığıyla öğütlemeliyiz, çünkü bu ihtilâl, Afganistan'ı, bizim de yardım edemeyeceğimiz biçimde oldukça tehlikeli bir duruma sokabilir". İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Hindistan Naibinin bu önerisini kabullenerek 6 Mayıs'ta Humphrys'e gönderdiği kapalı telyazısıyla bunu yerine getiriyordu³³.

Albay Humphrys, İngiliz yönetiminin Buhara ayaklanmasına ilişkin görüşlerini 17 Mayıs sabahı Afganistan Dışişleri Bakanı Tarsi'ye açıklıyor; Tarsi'nin kendine 19 Nisanda taslağını çizdiği projeyi İngiltere'nin desteklemesinin söz konusu olamayacağını bildiriyordu. Uzun süren bir tartışmadan sonra, Tarsi, ihtilâlciler yararına güç kullanmanın Afgan çıkarlarına karşılıklı olacağını gönülsüz olarak kabulleniyor; Afgan yönetiminin "şovenist öğelerinin" üstünlük kazanmalarını önlemek için etkisini kullanacağını söylüyor; ama, Emir'in, Buhara'yı Rus askerlerinden kurtarmak yönündeki düşünüyü gerçekleştirmek için Humphrys'in diplomatik desteğine sığınıyor;

³³ İbid., belge no. N. 4256: Kral Naibinden Hindistan Bakanlığı'na kapalı telyazısı, Simla 27.4.1922.

İngiliz yönetiminin, Türk barış uzlaşması konusunda karşılaştığı sıkıntı gözönünde tutulursa, Enver'in Mustafa Kemal'e karşı duyduğu kinden yararlanma olanağı olup olmadığını soruşturmasını dileyor; bu konuda arabuluculuk yapmayı öneriyordu.

Ona karşılık veren Humphrys, İngiliz yönetiminin Afganistan'a karşı en dostane duygular beslediğini bildiriyor; Buhara'ya karşı kesin yansızlık tutumu uygulayacağını ve Tarsi'nin de önerdiği gibi, İngiltere ile Afganistan arasında sık sık görüş alış verişinde bulunulmasını iyi karşılıyor; ancak, Rusya'ya karşı başgösteren ve İngiltere'nin karışmamak kararını aldığı ihtilâl akımına önderlik yapan Enver konusunda Tarsi'nin yapmış olduğu öneriyi pek anlayamıyordu. Tarsi'nin iddia ettiğine göre, Rusya Türkistan'ındaki tüm Müslüman aşiretleri, Rusya'nın dayanılmaz boyunduruğunu söküp atmak için didiniyorlardı ve Humphrys'in "esaslı biçimde" vermiş olduğu öğüde karşın, Tarsi, büyük bir fırsatın kaçırılmakta olduğu inancındaydı. Humphrys, atılganlıkla davranmanın yaratacağı büyük tehlikelere yeniden değiniyor; Tarsi ise, hayatî önemi olan bu sorunu yakın bir tarihte yeniden görüşmelerini öneriyordu; ama tüm bu görüşmeler olumlu bir sonuca bağlanamıyordu³⁴.

Burada şu ilginç olaya değinmek yerinde olur: Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri yardımcısı Lev Mihaloviç Karahan, 12 Ağustos 1922'de Moskova'daki Afgan Büyükelçisiyle görüşürken, Enver'in Orta Asya'daki akımının Kâşgâr'daki İngiliz başkonsolosu aracılığıyla İngiltere'ce finanse edildiğini öne sürüyordu³⁵. Ancak, Türk ve İngiliz kaynaklarında, bu iddiayı doğrulayıcı herhangi bir belge bulunamamıştır. Gerçekte, Enver Paşa, ölümünden önce yazdığı bir mektupta, "keşke İngilizlerle temaslara girişmiş olsaydık" der³⁶.

Enver Paşa Ruslara yanaşiyor

Enver Paşa, 1922 yılı Nisan başlarında, Kabil'deki temsilcisi Bedri Bey'e gönderdiği bir mektupta, kendi tutumunu anlatıyor; buna, Rusların Buhara ve Türkistan'da uygulamakta oldukları sömürgeci amaçların neden olduğunu; bu amaçların Afganistan ve Türkiye'nin çıkarlarına karşılık olduğunu öne sürüyor; Bedri Bey'den, oradaki Rus temsilcisi Raskolni-

³⁴ İbid., belge no. N. 5048: Humphrys'den Curzon'a kapalı telyazısı, Kabil 17.5.1922.

³⁵ FO 371/8075/N 7889: Hodgson'dan Curzon'a yazı, Moskova 13.8.1922.

³⁶ Aydemir, s.660.

kov'dan, Rusların hangi evreye dek bağımsız bir Buhara ve Türkistan'la görüşmelerde bulunmaya hazır olacaklarını saptamasını dileyordu. Bu yanaşmalara karşılık veren Ruslar, Enver'in, Rusya ile dostluk ilişkileri olan veya gerçekte Rusya'ya federal bağlarla bağlı bulunan bu devletlerin sözcüsü olarak kabul edilemeyeceğini ve kendisiyle ancak teslim olduktan sonra görüşebileceklerini bildiriyorlardı.

Bu arada, Bolşevikler, durumla başa çıkabilmek için Buhara'ya berkitici güçler sevk etmek amacıyla ellerinden geleni yapıyorlardı. 20 Nisanda Semerkant ve Çarcı'dan, iyice silâhlendirilmiş 20.000 askeri Kızılsu-Taşkent demiryolu üzerinde bulunan Kâgan'da topluyorlardı. Bunların 8.000'i, daha sonra Şehrisebz'den gelen ihtilâlcilerce kuşatılmış bulunan Karşı'ya gönderiliyordu. Bunu izleyen ağır çarpışma sonunda, Bolşeviklerin ihtilâlcileri Semerkant'a doğru geri püskürttükleri bildiriliyordu. Mayıs başlarında, Termez dolaylarında da çarpışma oluyor; bu kent, Çuşka Gûzar'ı işgal eden ihtilâlcilerce Kılıf kesiminden tecrit edilmiş bulunuyordu. İhtilâlciler, 11 Mayıs'da Kermin'e saldırıyor, ama altı saat süren çetin bir çarpışmadan sonra geri çekilmeye zorlanıyorlardı.

1922 yılı Mayısına dek, Enver Paşa, yandaşlarının da umut ettiği kesin bir zafer kazanamıyordu. Hâlâ direnmekte olan Termez'i işgal etmek amacıyla 19 Mayıs'da Baysun'dan Şirabat'a doğru ilerliyor; Bolşevikler oraya Kerki'den berkitici bir güç sevk ediyordu. Enver'in buyruğundaki güç, çoğunluğu atlı olmak üzere 20.000 ile 30.000 arası tahmin ediliyordu. 1 Hazirana dek, ihtilâlciler, Baysun'dan 40 kilometre kadar ilerleyerek, Gûzar'dan 20 kilometre kadar uzakta bulunan Çeşme ve Hazifan'daki Bolşevik hendeklerini ele geçiriyorlardı. Çarpışma durmadan sürüyor; yaralanan Bolşevikler hergün cepheden Gûzar'a sevk ediliyordu. 8 Haziranda Enver'le ihtilâlciler yandaşları Termez'e giriyor; ama Çarcı, Kırki ve Kılıf'dan takviye gücü gelince kentten püskürtülüyorlardı. Çarpışma, 12 gün süreli olarak, kentin 10 kilometre kuzey ve doğusunda sürüyor; her iki yan ağır kayıp veriyordu. Kale dışında yakalanan Rus askerlerinin kimi tutsak ediliyor, kimisi de öldürülüyordu. Çarpışmada Rus askeri komiseri M.Marosin'in hayatını yitirdiği bildiriliyordu³⁷. Bu arada, Enver Paşa Şirabat'ı işgal ederek Bolşeviklere büyük zaiyat verdiriyordu; ama Rusların bu denli yenilgileri kısa süreli oluyor; onları, savaş bölgesine ek berkitici

³⁷ FO 371/8080/N 8484: Hindistan Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na yazı, 12.9.1922, ilişikte Meşed Gizli İstihbarat Raporu, No.22, 17.7.1922.

güçler sevkettmeye kıskırtıyor; Çarcı, Karşı, Güzar ve Kerki'den hemen hemen hergün takviye gücü ulaşıyordu³⁸.

Enver Paşa ve Pan-Turanizm

Kabil'deki İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Humphrys'in 29 Mayıs 1922'de Lord Curzon'a bildirdiğine göre, bir gün önce kendisiyle görüşen İran elçisinin, Enver'in Türkistan'da Pan-Turanist emelleri olduğunu; onun "kesinlikle Bolşeviklere karşı" davrandığını; Afganların Enver'e yardım sözü verdiklerini ve ona para sağladıklarına inandığını; bunun, Afganların miyop bir siyaset izlediklerini gösterdiğini, çünkü "Pan-Turanı emellerin, sonuçta, Afganistan'ın Türkçe konuşan ilçelerini de kapsıyacağını" öne sürdüğünü; Enver'in son günlerde Rus generali Budienni'yi ağır bir yenilgiye uğrattığını; Afganistan Emirinin, o sırada Afgan Danıştayının üyesi olan ve eskiden İstanbul polis müdürü bulunan Bedri Bey'in büyük ölçüde etkisi altında olduğunu açıkladığını bildiriyordu³⁹.

Bu arada, Ruslar, Türkistan'a çok sayıda berkitici bir güç sevk ediyorlardı. Kızılısu yoluyla Kafkasya'dan; bir bölüğü de Orenburg demiryoluyla getirilen bu güç, Kuşk bölgesine yığılıyor, ama bir bölüğü de, Buhara'daki Bolşevik askerlerini berkitmeye gönderiliyordu. Rusların amacı, güç gösterisi yaparak, Afganistan'ı, Enver Paşa'yı desteklemekten vazgeçirmekti. 6 Haziranda Bolşevik ordusunun tahmini sayısı ve üssü şöyleydi: Taşkent 4.500, Fergane 10.000, Semireçya 5.000, Hive 7.000, Kızılısu'dan Askabad'a dek 1.000, Askabad 4.000, Askabad'dan Merv'e dek 3.000, Merv'den Kuşk'a dek 10.000, Çarcı 3.500, Kerki-Termez 7.000, Kâgan-Karşı-Semerkant 15.000⁴⁰.

"Basmacı" akımının Sovyet basınındaki yankıları

Orta Asya'daki olaylar hakkında suskunluğunu sürdüren Sovyet basını, 1922 yılı Haziran ayı sonlarına doğru bu konuda biraz bilgi yayınlamaya başlıyordu. 28 Haziran 1922 tarihli *İzvestiya* gazetesinde bu konuda iki yazı yayımlanıyordu. Yazılardan biri, M.Peters'in "Enver Paşa'nın macerası" başlığı altında kaleme aldığı bir makaleydi. Öteki yazı ise Cemal Paşa ile yapılan bir mülakât biçimindeydi. M.Peters'e bakılacak olursa,

³⁸ Ibid., belge no. N 8735: Meşed Gizli İstihbarat Raporu No. 18, 19.6.1922.

³⁹ FO 371/8074/N 5478: Humphrys'den Curzon'a kapalı telyazısı, Kabil 29.5.1922.

⁴⁰ FO 371/8074/N 6007: Hindistan'daki İngiliz Başkomutanından Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, 13.6.1922.

Enver, “Orta Asya’daki silâhlı tüm Müslüman güçlerinin, Sovyet Rusya, Buhara ve Hive’ye karşı açtıkları mücadelede komutanı pozuna bürünmekle birlikte”, gerçekte Fergane ve Doğu Buhara’dan gelen “Basmacı” çetelerinin önderliğini yapıyordu.

Yine Peters’in iddia etiğine göre, son dört yıldan beri, bu çeteler, Fergane’de, “Türkistan’ın en verimli topraklarını bir vahşet diyarı yapmışlar ve pamuk sanayiini büsbütün tahrip etmişlerdi”. Doğu Buhara’da Enver’in yandaşları, Rus ihtilâlinde bu yana meydana gelen yeni iktisadî düzenden memnun olmayan veya eski Emir ve yandaşlarının etkisi altında bulunan mollalarca Sovyet gücüne karşı kıskırılan halk arasındaki öğelerden oluşuyordu. Peters, “cürüm işlemiş eski mahkûmlardan” Kurşırmat, Muyettinof ve Kul Rahman gibi kişilerin “Basmacıların” önderleri arasında bulunduğunu; Enver’in, önderlik katını dört “eşkiya başıyla” paylaşmak zorunda kaldığını ve akımın başarısızlığa uğrayacağını iddia ediyordu⁴¹.

Rus önderleri Enver Paşa’yı ortadan kaldırmak kararını alıyor

Kısa bir süre sonra, Sovyet yönetimi, Orta Asya Olağanüstü Komisyonunun eski başkanı bulunan ve Doğu Buhara ile Fergane’de Sovyetlere karşı başgösteren akıma kendi kişisel barbarlıklarının başlıca nedeni oluşturduğuna inanılan M.Peters’i küçültücü biçimde Moskova’ya geri çağırarak kararını alıyor; gittikçe genişlemekte olan ve Rus yönetiminden ayrılmayı dileyen yerel halkın genel dileğini yansıtan akımla başa çıkamayacağını anlıyordu⁴². Buna karşın, Ruslar, 19 Haziranda, Enver’e karşı ciddi biçimde harekâta geçmeye hazırlanıyor⁴³, bölgeyi yatıştırılmadan önce onu ortadan kaldırmayı yeğ tutuyorlardı. Şevket Süreyya Aydemir, Rusların Enver’e ve çetecilerine karşı sevkedilecek olan ordunun başkomutanı olarak (sonra Mareşal olan) General Kamenev’i; ona yardımcı olarak da V.I. Şurin, N.E.Kokorinni ve M.Baturin’i atadıklarını yazar⁴⁴.

Bu arada, Taşkent’te sorumlu Sovyet yetkilisi olan ve daha sonra yerine Legrand atanan M.Tsukerman, Kamenev’le birlikte olay bölgesini geziyor; bu geziden sonra, Enver Paşa’dan “kurtarılacak” bölgeyi yönetmek

⁴¹ İbid., belge no. N 6593; Hodgson’dan Curzon’a yazı, Moskova 29.6.1922.

⁴² İbid., belge no. N 5899; Hodgson’dan Curzon’a yazı, Moskova 9.6.1922.

⁴³ Aydemir, Rus harekâtına 18 Mayıs’ta General Orjonikidze komutasında başladığını kaydeder; Aydemir, s.663.

⁴⁴ İbid., s.672.

amacıyla yeni bir konsey kurulması görüşü ortaya atılıyor; aynı zamanda, bir süre sonra, ticaret özgürlüğü ve siyasî hakların eşitlenmesi konusunda Buhara kamu oyuna ödün (taviz) verici siyasî bir kampanya başlatılması karar altına alınıyordu⁴⁵.

Moskova'daki İngiliz temsilcisi Hodgson'un 29 Haziranda Lord Curzon'a bildirdiğine göre, Türkistan'daki durum Bolşevik yönetiminden yana geliyordu. 18 Mayıs'ta Buhara'ya hareket eden Kızıl Ordu Başkomutanı Kamenev'in, oradaki askerî birliklerin komutasını Rus Genel Kurmayına mensup Albay Kokorinni'ye devrederek Moskova'ya dönmekte olduğu haber veriliyordu. O sırada Buhara Emiri ünvanı ve Ali uydurma adını kullanmaya başlayan Enver'in silâh ve mermi sıkıntısı çektiğine inanılıyordu. Ona patlayıcı maddeler sağlamaya çalışan Zehti, son günlerde Türkistan'da Bolşeviklerce tutuklanıyordu. Orta Asya'da tevkif edilen kimi Türk subayları da Moskova'ya götürülerek Ankara'ya sürülüyorlardı⁴⁶.

25 Haziran'da, Enver Paşa, Güzar'la Şehrisebz arasında bulunuyor, silâh ve mermileri oldukça azalan 25.000 kişilik bir güce komuta ediyordu. Ruslar, Enver'le çetecilerinin Afganistan'a çekilmelerini önlemek amacıyla, onlara iki yandan saldırmayı tasarlıyorlardı. Baysun, Dehay, Hisar, Düşenbe, Kâfirnihan ırmağı ve Feyzabat doğrultusunda ilerleyen Rus gücüne Melnikov; Şirabat, Kokayti, Termez, Kabadyan, Kurgan-tübe, Külyap ve Balcevan doğrultusunda ilerleyen güce de Nikitin komuta ediyordu. Enver Paşa, bu güçler önünde sürekle geri çekilmek zorunda kalıyordu⁴⁷.

Enver Paşa ve İstanbul basını

Bu arada, Enver Paşa'nın serüvenleri hakkında İstanbul basınında da haberler yayımlanmaya başlanıyordu. 1922 yılı Temmuz başlarında, *Peyam Sabah* gazetesinde çıkan ve Enver Paşa'nın Orta Asya'daki davranışlarını alkışlayan bir yazı, Osmanlı başkentinde kimi görüşlere yol açıyordu. Bu gazetenin sahibi, Kemalistlere karşı tutumuyla kötü ad yapmış Ali Kemal'di. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser vekili Nevile Henderson, Dışişleri Bakan vekili Arthur James Balfour'a 11 Temmuz'da gönderdiği gizli yazıda, Padişah Vahdettin'in "çok nefret ettiği" Mustafa Kemal'i orta-

⁴⁵ FO 371/9291/N 2203: P.M.Roberts'in, "Rus-Afgan ilişkileri" konusunda kaleme aldığı rapor, Londra 1.3.1923; ayr. bkz., Aydemir, s.663.

⁴⁶ FO 371/8074/N 6593: Hodgson'dan Curzon'a yazı, Moskova 29.6.1922.

⁴⁷ İbid., belge no. N.6007: Hindistan'daki İngiliz Başkomutanından Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, 13.6.1922; ayr. bkz. Aydemir, s.671-2.

dan kaldırmak için Enver'i olanaklı bir araç olarak görebileceğini; Padişahın aynı biçimde nefret ettiği ve korktuğu Bolşeviklere karşı Enver'in cephe almasından cesaretlenerek onun "potansiyel gücünü" Mustafa Kemal'i ortadan kaldırmada ve kendi yetkisini yeniden kurmada kullanmak yoluna gidebileceğini bildiriyordu.

Henderson'a bakılacak olursa, Padişah, çok geçmeden, Mustafa Kemal'e karşılıklı araçlar bulmak gereğini duyacak olan İngiliz yönetiminin onayıyla, Enver'i muhtemelen kullanmayı düşünüyordu. Yine Henderson'un iddia ettiğine göre, bizzat Enver, kendi amaçları için, Padişahın koruyuculuğunu sağlamayı dileyordu. Son bir yıl zarfında, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğine Enver'le ilişki kurulması iki kez önerilmişti. Yüksek Komiserlik başçevirgeni Andrew Ryan'a yöneltilmiş olan bu öneriler o denli dolaylı biçimde ve kuşkulu kaynaklarca yapılmıştı ki, Ryan, bunları kabule yanaşmamıştı.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi yetkililerinden D.G.Osborne, bu konuya ilişkin olarak şu yorumda bulunuyordu:

"Kemal'e karşı, padişah, Enver ve İttihat ve Terakki Derneği öğelerinden oluşacak kombinezon - hele son günlerde Ankara'da kurulan yeni kabineye kimi İttihatçı Bakanların da atanmış olmalarının ışığında - ilginç bir faraziye'dir. Bu kombinezon, sathî açıdan doğal olmayan bir ittifak biçimindedir, ama Padişahın içinde bulunduğu oldukça güç durum gözönünde tutulursa, olanaksız değildir. Kemal'i baştan atmak yararına bile olsa, Padişahın çıkarı uğruna Enver'i hazmedebileceğimize kuşkuluyum"⁴⁸.

Enver Paşa'nın son günleri ve ölümü

1922 yılı Haziranında Enver Paşa'nın yıldızı sönmeye başlıyordu. Kimi yerlerde mücahitlerin başarı sağladığı ve ihtilâl akımının Buhara'nın her yanında gittikçe güçlendiği yolundaki iyimser İngiliz Gizli İstihbarat Raporları'na karşın, Enver Paşa, komutasındaki 25.000 kişilik güçle Gûzar ve Şhrisebz arasında⁴⁹ dağlık bölgeye çekilmek zorunda kalıyordu. Bu durumu 2 Temmuzda eşine gönderdiği mektupta şöyle yansıtı:

"Gerisin geri Düşenbe'ye gidiyorum. Zerger'den beri her gün çarpışma oluyor. Geri çekiliyoruz".

⁴⁸ FO 371/7868/E 7072: Nevile Henderson'dan Arthur James Balfour'a gizli yazı, İstanbul 11.7.1922.

⁴⁹ FO 371/8080/N 8484: Meşed Gizli İstihbarat Raporu, No.20 ve 22, 3 ve 17.7.1922.

Dört gün sonra gönderdiği mektupta şöyle diyordu:

"Ruslar, Çilli-göl ve Kurgan-tüpe'yi işgal etmişler. 30 atlı ve 290 piyade ile ben dağlar, kayalar arasında yatıyorum..."⁵⁰.

9 Temmuz'da, Enver Paşa, Kabadyan'dan Baysun'a hareket ediyor⁵¹; bir hafta kadar sonra, Çitral Mehtar'na mektup yazarak, Türkistan ve Buhara'nın "kutlu (mukaddes) yönetimi" için silâh ve mermi yardımı di-leyordu⁵². Kısa bir süre sonra, Kâfirnihan ırmağının kenarında bulunan Termez'in 60 kilometre kadar kuzeyindeki Baysun dağlarında büyük bir yenilgiye uğratılıyordu. Bu yenilgi, Enver'le yardımcısı İbrahim Bey arasında çıkan uzun süreli düşmanlığa atfediliyordu. Bu arada, Sovyet askerî birlikleri, yalnız Gûzar doğrultusundan saldırmakla kalmıyor, aynı zaman-da, Termez'den getirdikleri birliklerle yandan da saldırıya geçiyorlardı. Bu yenilgi sonunda, Ruslar, 60.000 tutsak ve çok miktarda savaş malzemesi ele geçiriyor; Enver Paşa'nın dağılan gücü bozgun içinde geri çekiliyordu.

Ruslar, Baysun'un 120 kilometre doğusunda bulunan Balcevan kasa-basını, inatçı bir direnişten sonra, 18 Temmuzda işgal ediyorlardı. bu iş-gal, Enver'e son darbeyi vuruyor ve onun gücü ikiye ayrılıyordu. Enver'in, en yakın noktasında Balcevan'dan takriben 80 kilometre uzakta bulunan Afganistan hududuna doğru geri çekilmekte olduğuna inanılıyordu. 24 Temmuzda eşine gönderdiği mektupta: "Ruslar Kâfirnihan suyunu geçti-ler; Düşenbe Rusların eline geçti" diyor; ertesi gün Satılmış kışlağından gönderdiği mektupta ise şunları ekliyordu: "Afgan Emirine, askerinin ve muavenetinin (yardımının) çekilmesinin iyi olmadığını ve Bolşeviklere em-niyet cazi bulunmadığını (güven gerekmediğini) bildirdim..." Enver Paşa yazısını şöyle bitiriyordu:

"İşte efendiciğim, bu son satırlarımı yazarak mektubumu kapıyo-rum. İçine, buranın her gün sana yolladığım yabanî çiçeklerin-den maada, kaç gecedir altında yattığım karaağaçtan kopardığım ufak bir dalı da gönderiyorum... Seni Hüdanın birliğine yavrula-rımla beraber emanet ederim, ruhum efendiciğim. Karaağaca çakımla ismini yazdım... Enverin".

⁵⁰ Aydemir, s.670.

⁵¹ FO 371/8080/N 9131: Meşed Gizli İstihbarat Raporu, No.26, 14.8.1922.

⁵² İbid., belge no. N 10102: Hindistan'ın Kuzey-Batı Hudut İli Gizli İstihbarat Rapo-ru, No.38, 5.10.1922.

Bu, Enver Paşa'nın karısına yazdığı bilinen son mektuptur. Satılmış kışlağında yazılmıştır. Bu kışlak, eski Doğu Buhara ve bugünkü Tacikistan'ın güneyinde, Afganistan sınırından 80 kilometre kadar kuzeyde, Afganistan'a inen başlıca vadi ile ana yollardan doğuya, Pamir etekleri doğrultusuna düşen Balcevan bölgesidir. Her yer Ruslarca işgal edilmiştir. Enver Paşa'nın gücü sürekle dağılmaktadır. Kendisi ise, Pamir'in aşılmaz dağları doğrultusunda ve Abiderya suyu vadisine gerileyerek karargâhını Abiderya köyünde kuruyordu. Onun, Buhara-Afganistan sınırını oluşturan Peñç ırmağını aşamaması ve Afganistan'a geçememesi; Kulap ve Balcevan doğrultusunda Pamir dağlarına doğru dalışı, kurtulma olanaklarını ortadan kaldırıyor⁵³; Ağustos başlarında, bir çarpışmada yaştantısını yitiriyordu.

Türk kaynaklarına göre, 4 Ağustos, Kurban Bayramı'nın birinci günü yapılan bayram töreni sırasında, doğudaki vadinin Dere-i Hakiyan bölümüyle Çeçen Tepe doğrultusunda silâh sesleri geliyordu. Bu bir Rus baskınıydı ve tören yerindeki halk, baskıncıların makineli tüfek ateşleri altında yaşantılarını yitirebilirdi. Tam o anda, Enver paşa ivedilikle atına atılıyor, bir kaçı Türk olmak üzere 25'e yaklaşık atlı onu izliyordu. Doğu Çegan tepesinde Ruslar mitralyözlerle ölüm saçıyorlardı. En önde bulunan Enver Paşa kılıcını çekiyor; yanındakiler de onu aynen izliyor; Çegan Tepesinde, Kulikov komutasındaki birliklere saldırıyor; bu saldırı, Rus askerlerini şaşırtıyor; kısa bir süre için başarılı oluyorsa da, biraz sonra, Enver Paşa, mitralyöz ateşi önünde atından düşerek son nefesini veriyor; ona eşlik edenler ve atı Derviş de cansız olarak yere yıkılıyorlardı.

Bu olaydan sonra, Rus askerleri, cesetleri arayarak tüm eşyaları ele geçiriyor; Enver Paşa'nın cesedini soyuyor, ama kanlı çamaşırlarını üzerinde bırakarak ve cesetleri kaldırmayarak savaş sahasından ayrılıyorlardı. Enver'in cesedi iki gün Dere-i Hakiyan üzerinde, Çegan topraklarında kalıyor; iki gün sonra, dağlardan inen bir köy imamı Enver Paşa'nın cesedini tanıyor; koşarak Abiderya'dakilere bilgi veriyor; tüm naşları getirip Abiderya suyu kenarında ve vadisindeki Abiderya köyünde bir pınarın başındaki ceviz ağacının altına gömüyorlardı⁵⁴.

Aynı olayı şimdi de İngiliz Gizli İstihbarat kaynaklarından izleyelim: Bu kaynaklara göre, Balcevan köyünde bulunan Enver Paşa'nın Bolşevikler tarafından "haince öldürüldüğü" yolunda 1922 yılı Ekim ayında bir

⁵³ Aydemir, s.674-7.

⁵⁴ İbid., s.683-7.

haber alınıyordu. Anlaşılan, Bolşevikler, Enver ve yandaşlarına genel af ve koruyuculuk sözü vererek onları Kulab'a çağırıyor; Enver, bu çağırışı kabullenerek, 1.000 adamıyla birlikte, Kurban Bayramı'ndan iki hafta önce Kulab'a ulaşıyordu. Bayramın birinci günü, Enver Paşa ve öteki birçok Müslümanlar, Kulab'ın Cumma Mescidinde toplanınca, Bolşevikler onlara yukarıdan bomba atarak Enver'i ve öteki Müslümanların çoğunu mescit içinde öldürüyorlardı. Bu felâketten kurtularak kaçanlar, hududu geçerek Afganistan'a sığınıyorlardı. Bu olayın, Afganistan Emirini çok hiddetlendirdiği söyleniyordu. Ama İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden P.M. Roberts, 27 Aralık 1922'de kaleme aldığı derkenarda, bunu "Enver olayının hoş (gülünç) bir yankısı" olarak nitelendiriyordu⁵⁵.

Afgan gazeteleri, Enver Paşa'nın son günleri hakkında, olaylara sözde görgü tanığı olduklarını iddia eden kişilerin ifadelerini yayınlıyordu. Nazar-ı Şerif'in *İttihad-ı İslâm* adlı gazetesine göre, Enver Paşa, Kurban Bayramı dolayısıyla askerlerine, evlerine gitmeleri için izin veriyordu. 3 Ağustos arife günü, subay ve erlerine, şehit olacağına dair rüya gördüğünü söylemişti. Ertesi gün, Bayram namazından sonra, geriye kalan az sayıda er, Bayram töreni dolayısıyla verilen ziyafete gidince, Ruslar, Balcevan'daki kampı sararak ani bir baskın yapıyorlardı. Enver Paşa'nın kahramanca direndiği ve onun ivedilikle yardımına koşan birkaç yandaşıyla birlikte bir Rus birliğini imha ettiği; ama bir süre sonra üç kez vurularak yere yıkıldığı söyleniyor; cesedi, olaylardan sonra bulunarak törenle toprağa veriliyordu. Gazete, uzun yıllar Enver Paşa'ya hizmet eden ve ona sadık kalan atının da sahibiyile birlikte feci biçimde nasıl öldüğünü acı bir dille anlatıyordu. Bu gazetenin, Enver Paşa'nın son günleri hakkında yayımladığı haber, Enver'in ölüm tarihi konusunda Rusların yayınlamış oldukları rapordan biraz değişiyor, ama *Manchester Guardian* adlı İngiliz gazetesinin muhabiri M. Ronsome'un göndermiş olduğu habere uyuyordu⁵⁶.

Rus basını da Enver Paşa'nın ölüm haberini yayımlıyordu. *Pravda Türkestana*, onun, 15 Ağustosta, Doğu Buhara'da öldüğünü yazıyordu; ama Türkistan halkı, bu haberin asılsız olduğunu öne sürerek bunu kabullenmiyordu. İngiliz İstihbaratının Eylül ayı ortalarına doğru sağladığı bilgi, Enver Paşa'nın ölmediğini gösteriyordu. Baysun'dan gelen iki Türk

⁵⁵ FO 371/8080/N 11228: Gilgit Siyasi İstihbarat Raporu, Eylül-Ekim 1922.

⁵⁶ İbid., belge no. N 10675: Kuzey-Batı Hudut İli Gizli İstihbarat Raporu No.40, 19.10.1922 - VI "Türkistan ve Buhara".

subayı, Enver Paşa'nın Termez yakınlarındaki çarpışmada hafifçe yaralandığını, ama daha sonra büsbütün iyileştiğini iddia ediyordu⁵⁷.

Onun ölümünü Kabil'deki İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Humphrys de, 18 Ağustos 1922'de Dışişleri Bakanlığına gönderdiği kapalı telyazısında şöyle doğruluyordu: "Bugün Taşkent'ten alınan bir telsiz mesajı gereğince, Enver'in, Doğu Buhara'da öldürüldüğü bana bildirilmiştir"⁵⁸. Bu haberi 24 Şubat 1923'de Beregil geçidi yoluyla Mastuc'a ulaşan ve Malakand'daki İngiliz siyasi temsilcisiyle görüşen, Türkistan, Buhara ve Hive yönetimlerinin elçisi olduğunu söyleyen, Abdülhamit adlı bir kişi de şöyle doğruluyordu:

"Gazi Enver Paşa, geçen Bayram öldü. Bugün, Türkistan'da onun yerini Hacı Sami Paşa almış bulunuyor. Enver'in elçisiydim, ama o ölünce Hacı Sami'nin elçisi oldum"⁵⁹.

Daha önce Meşed'den gelen haberlerde, Enver'in halâ sağ olduğu ve Türkistan Cumhuriyetinin cumhurbaşkanı atandığı iddia ediliyorsa da⁶⁰, 22 Aralık 1922'de, Kabil'deki İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Humphrys'le görüşen Afganistan Orduları Başkomutanı, Enver'in, muhtemelen 5 Ağustos 1922'de, Bayram günü, Bolşeviklerce öldürüldüğüne zerre kadar şüphe olmadığını açıklıyordu⁶¹.

"Basmacı" ihtilâlinin sonu

Enver Paşa'nın ölümünden sonra, onun gücünün İbrahim Bey komutasındaki bölüğü geriye çekilerek, Sangtuda yakınlarında, Vakş ırmağının sağ kenarındaki tepelerde mevzileniyordu. 1922 yılı Ağustosunda, Rus generali Budienni, Andican'ın doğusundaki dağlarda "Basmacılara" karşı başarılı harekâta bulunuyor, ihtilâlcilerin önderlerinden Şer Muhammed'le Enver Paşa'nın güçleri kavuşamıyordu. 24 Eylülde, Ruslar, Vakş'ın batısında, Baba Dağ'da, yalnız birkaç yüz savaşıyla halâ direnmekte olan İbrahim'e karşı harekâtı sürdürüyorlar; Kabadyan ve Kurgan-Tüpe'yi ele geçirerek onun ardında üstleniyorlardı. Ama İbrahim, Rusların dikkatini

⁵⁷ İbid., belge no. N 10110: Meşed Gizli İstihbarat Raporu No. 31, 18.9.1922.

⁵⁸ FO 371/8075/N 8011: Humphrys'den Curzon'a kapalı telyazısı, Kabil 18.8.1922.

⁵⁹ FO 371/9286/N 3028: Malkand'daki İngiliz temsilcisinden yazı, 25.2.1923.

⁶⁰ FO 371/8075/N 9220, Maconachie'den Dışişleri Bakanlığına kapalı telyazısı, Kabil 3.10.1922.

⁶¹ FO 371/9277/N 137: Humphrys'den Curzon'a kapalı telyazısı, Kabil 29.12.1922.

başka yana çekmeyi başarıyordu, çünkü kısa bir süre sonra, Şirabat dolaylarında yapılan çarpışmalar sonunda Ruslar, ileri mevzilerini boşaltarak Termez’e çekilmeye zorlanıyorlardı. Bu arada, Andican Beyi Muhittin Ruslarca tutsak ediliyor ve 28 Eylül 1922’de Taşkent “ihtilâl yargıtayını”, kurşuna dizilmek cezasına mahkûm ediliyordu ⁶².

1923 yılı Nisanına dek, Enver Paşa’nın sağ olduğu yolunda çevrede söylentiler dolaşıyordu; ama “güvenilir bilgiye” dayandığını iddia eden 16 Nisan 1923 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, Enver Paşa’nın halâ hayatta olduğu yolundaki kuşkuları dağıtıyordu. Enver Paşa öldükten sonra, paşa ünvanı takınan Hacı Sami’den mektup alan bir ajana bakılacak olursa, Enver, 1922 yılı Ağustosunda Balcevan yakınlarında yaşantısını yitiriyordu. Onun ölümünden sonra mücahitlerin komutasını üzerine alan Hacı Sami, dağılmış bir durumda bulunan tüm çeteleri doğrudan doğruya kendi komutası altında toplayamamakla birlikte, o sırada yaklaşık olarak 600 kişilik bir güce komuta ediyor ve İngiliz ajanına gönderdiği yazıda, ihtilâl akımının çökmesini önlemek için Enver’in ölümünün gizli tutulması gerektiğini vurguluyordu. Dolayısıyla, Enver’in hayatta olduğu haberi çevreye yayılıyor; onun kaderinden Bolşevikler bile emin olmuyordu ⁶³.

1923 yılı Haziran ayının ortalarına doğru, Afganistan Dışişleri Bakanı, Buhara ihtilâlinin önderi olarak Enver Paşa’nın yerini almış bulunan Hacı Sami’nin Badakşan’a sığındığı ve ihtilâlin “görünürde çökmüş olduğunu”, Kabil’deki İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Humphrys’e açıklıyordu ⁶⁴.

.....

Ek 1:

Bir Buharalı’nın açıklamaları

1923 yılı Ocak ayında Malakand’a ulaşan Abdülhamit adlı Tezgüzar’lı bir Üzbek gencinin İngiliz İstihbaratına anlattığına göre, kendisi, yedi ay önce Kabil’de bulunuyordu. Başlangıçta, Bolşevik ihtilâlinin sonra, Ahmet Zeki Velidi’nin önderliği altında kurulmuş olan Bolşeviklere

⁶² FO 371/8179/N 9461: İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nın, Enver Paşa’nın ölümüyle sonuçlanan askeri harekâta ilgilenen bir ajanın hazırlamış olduğu “oldukça gizli” rapor, tarihsiz.

⁶³ FO 371/9035/E 6437: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 16.4.1923; ayr. bkz. A.İ.Zebelev, et. al.: *Basmachestvo, Voznikoveniye, sushchnost, krakh*, Moskova 1981; Joseph Castagne: *Les Basmachis*, Paris 1925, s.61-2.

⁶⁴ FO 371/9289/N 5356: Humphrys’dan Curzon’a kapalı telyazısı, Kabil 15.6.1923.

karşıcıl gizli derneğin üyesiydi. Bu dernek, Buhara ihtilâline katılacak kadar güçlü olmamakla birlikte, Buhara ve Fergane aşiretlerini, direnişlerini sürdürmeye kışkırtmada başlıca rolü oynuyordu.

Abdülhamit'in anlattığına göre, Ahmet Zeki Velidi, o sırada, Hive'de bulunuyor ve dernek üyelerini, "Bolşeviklerle gizlice işbirliği yapmaya gönderiyordu". Böylece, Abdülhamit, Buhara Sovyet yönetiminin Savaş Bakanı oluyor ama ihtilâlcilere silâh ve para yardımı yapıyor; Enver Paşa oraya ulaşınca ona katılıyordu. Enver Paşa, takma bir ad altında ve Bolşeviklerce Aşkabat'a ve oradan da Buhara'ya götürülüyordu. Gerçek bir Bolşevik olmadığından, Buhara'da iken, fırsattan yararlanarak kaçıyor ve İbrahim Lakay komutasındaki ihtilâlcilere katılıyordu. Bu arada Abdülhamit Bakan olarak Buhara'da kalıyor, ama Enver Paşa'ya para, silâh ve Rus ordusunun hareketleri hakkında bilgi gönderiyordu. Daha sonra, Buhara Sovyet yönetiminde bir anlaşmazlık çıkıyordu. Yönetim üyelerinin kimileri, tüm kaynakları Enver Paşa ve yandaşlarının emrine vermeyi diler; kimileri de, ulusal bağımsızlık adına siyasî yollardan çalışmayı yeğ tutuyordu.

Gizli derneğin üyelerinden olan Feyzullah Hoca, ikinci grubun başkanı sıfatıyla Moskova'ya gönderilerek Çiçerin, Lenin ve öteki tüm Sovyet önderleriyle görüşüyor ve onlarla, Buhara Komünist Partisi adına bir anlaşma yapıyordu. Buhara'ya dönünce, Abdülhamit'i, Trotski ile Lenin arasındaki ilişkiye benzer ilişki kurmalarına ve hep birlikte, Bolşevikler adına Enver'e karşı savaşmaya çağırıyor; ama Abdülhamit buna karşı çıkarak, Buhara ordusunu, o sırada Buhara yakınında savaşmakta olan Enver Paşa'ya katılmak üzere birlikte götürüyordu. Enver Paşa Doğu buhara'da iken, Abdülhamit'in gücü Nur Aka bölgesinde iki ay çarpışıyor; daha sonra Baysun'da Enver'in gücüne katılıyordu.

Osman Hoca da Enver'e katılmak amacıyla Buhara'dan ayrılıyor; ama bunda başarı sağlayamayarak, daha sonra Akça yoluyla Afganistan'a sığınyordu. Takriben üç hafta sonra, Enver Paşa, Abdülhamit'i, Karatagan ve Darvaz'da propaganda yapmaya gönderiyor; on gün sonra da ona İngiliz yönetiminden yardım dilemek amacıyla Kabil'e ve oradan da Hindistan'a gitmesi buyruğunu veriyordu. O sırada Enver Paşa'nın Çitral Mehtarı'na bir mektup gönderdiğini biliyordu, ama bu mektubun taşıyıcısı olmadığı gibi bunu göndermediğini de açıklıyordu.

Abdülhamit, Enver Paşa'nın ölümünden önce Kabil'e ulaşıyordu. Gerçekte, Enver Paşa'nın öldüğü haberini aldığında, seyahatinin

dönüşünde Feyzabat'ta bulunuyordu. Enver'in atıyla birlikte Feyzabat'a gelen Muhittin, İslâyım ve Halil adlı kuryeleri görmemişti, çünkü başka bir yoldan seyahat etmişlerdi. Buhara'ya dönünce, her yandan Enver'in öldüğü haberini alıyor; örgütün büsbütün bozularak savaşın durduğunu görüyordu. Hisar yoluyla Darvaz'dan Fergane'ye ulaştıktan sonra direnişi yeniden örgütlüyor ve savaşı yeniden başlatıyordu. Enver Paşa'nın yerini önder olarak Hacı Sami alıyordu. Abdülhamit'le görüşen İngiliz İstihbarat subayı, onun Enver Paşa olduğunu sanıyordu⁶⁵.

Ek 2:

Bolşeviklerin Orta Asya'da uyguladıkları siyaset

Enver Paşa'nın ölümünden ve "Basmacı" mücahitlerinin Bolşeviklerce ağır bir yenilgiye uğratılmalarından sonra, Buhara'nın eski Emiri, Seyit Muhammed Alim Han, 3 Kasım 1922'de İngiltere, Japonya, Çin, Amerika, Uluslar Derneği (Cemiyet-i Akvam), Türkiye ve İran yönetimlerine gönderdiği bir andırıda şöyle diyordu:

"Başlangıçtan beri Bolşevikler, Buhara, Hive, Türkistan ve genellikle Orta Asya'da en nefret edici ve en bayağı bir siyaset izlemektedirler. O ülkelerdeki Müslüman halkın bugünkü durumu hakkında soruşturma yapılırsa, bu siyasetin gerçek önemi anlaşıl-
mış olur. Bolşeviklerin iğrenç politikaları, ilkin tüm şekliyle belirgin olmadı; ancak yavaşça bütünlendi".

Alim Han, bundan sonra, 1917'den bu yana kaydedilen olayların bir tarihçesini veriyor; Lenin'in, Türkistan, Buhara ve Hive gibi, Rusya'nın doğu illerini oluşturan ülkelerin, Rusya'nın tüm egemenlik ve koruyuculuğundan büsbütün özerk olacaklarını söylediğini vurguluyor; Bolşeviklerin o ülkelerde işlemiş oldukları gaddarlıkları açıklayarak şöyle diyordu:

"Batım'dan Buhara'ya gelen meşhur Gazi Enver Paşa, Buhara, Türkistan ve Hive Müslümanlarının iç duygularını anlayarak oldukça duygulanmış ve Mücahitlere yardımcı olmak için, Buhara'da savaşanlara katılmıştı... Halkın duygularını dikkatle inceledikten sonra benden görev dilemişti. Ben de onun içtenlik ve yeteneklerini gözönünde tutarak, Mücahit Ordusunun komutasını ona vermiştim.

⁶⁵ FO 371/9286/N 3800: J.M.Ewart'tan M.Howell'e gizli yazı, Peşavar 12.3.1923.

Bu arada, Bolşevikler, ordularını berkiliyor ve geniş ölçüde bir harekâta girişiyorlardı. Mücahitler, onlara karşı sert biçimde direniyor, ama savaş malzemesi eksikliği yüzünden başarı sağlayamıyorlardı. Bu savaşın ortasında Gazi Enver Paşa şehit edilmiş olabilir; ama başka önderlerin komutasında, Ordu'nun çarpışmaları sürmekle kalmıyor, her geçen gün gittikçe daha etkin oluyor...”

İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden D.T. Monteath, bu andırıya ilişkin olarak şu ilginç yorumu kaleme alıyordu:

“...Son birkaç yıldan bu yana Meşed'deki askerî ataşeden alınan bilgilerin ışığı altında, Orta Asya'da çizilmiş bulunan dehşet ve perişanlık çizelgesi, görünürde hiç de abartılmış değildir... Bu andırı, hiç değiştirilmeden yayınlanıp uygun çevrelerde dağıtılsa, Ruslara karşı yararlı bir propaganda aracı olabilir. Türk yönetimine dolaysız olarak gönderilmiş bulunuyor ve belki (okunulursa), Ankara Meclisi'ndeki Rus muhaliflerinin durumunu güçlendirebilir.

...Andırının kaleme alınmış olduğu tarihten bu yana, Bolşeviklere karşıcal mücahitlerin (veya görüşe göre Basmacıların) kalıntılarının bel kemiğini oluşturan Ser Muhammed Bey'in ezici bir yenilgiye uğratılmış olduğu, inanılmayacak biçimde bildiriliyor”⁶⁶.

Ek 3:

Pan-İslâmizm Akımı

Orta Asya'da çıkan “Basmacı” ayaklanması, İngiliz yönetimini de çok kaygılandırıyor; bu yönetim, söz konusu ayaklanmanın Pan-İslâmizm akımıyla ilişkili olduğunu sanıyor; İngiltere'nin Hindistan ve Dışişleri Bakanlıkları, “Doğu huzursuzluğu” olarak nitelendirdikleri sorunu inceleyerek rapor hazırlaması için bakanlıklar arası bir komite kuruyorlardı. Komiteye, aşağıdaki örgüt ve akımların Britanya İmparatorluğu'nun çıkarlarına karşıcal davranışlarına ilişkin tüm kanıtları (onların örgütlerinin yetenekleri, amaçları, birbirleriyle olan ilişkiler, tek başlarına veya toplu olarak giriştikleri davranışların tehlike oranı ve onların ihmal edilip edilemeyecekleri-

⁶⁶ FO 371/9289/N 1352: Humphrys'den Curzon'a yazı, Kabil 29.1.1923; aynı dosya, belge no. N 5193: *Manchester Guardian* Gazetesi, 5.6.1923.

rini de içeren) bir rapor hazırlamak görevi veriliyordu: 1. Türk ulusalcıları, 2. Mısır ulusalcıları, 3. Hindistan ulusalcıları, 4. Anadolu ve öteki yerlerdeki Pan-İslâmizm akımı, 5. İttihat ve Terakki Derneği'nin örgütü ve 6. Avrupa, Amerika ve Asya'daki Hintli ihtilâlciler.

Komite, 15 Şubat 1922'de çalışmalarına başlıyor ve aynı yılın 17 Ağustosunda raporunu bütünlüyordu. Hindistan Bakanlığı'nda 20 oturum yapan komite, Britanya, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya, İsviçre, Türkiye, Mısır dışında Kuzey Afrika, Orta Asya, Afganistan ve İran'daki çeşitli grupların çalışmalarını dikkatle inceliyor; Mesopotamya (Irak), Hindistan ve Mısır'ı da etkileyen davranışları gözden geçirerek, Türk ulusalcıları hakkında özel bir rapor yayımlıyordu.

Komitenin görüşünce, tüm Doğu'da başgösteren huzursuzluğa savaştan önceki koşullar kısmen neden oluyordu. Bu koşullar şunlardı: her tür dış denetime karşı şahlanan ulusalcılığın genişlemesi; siyasi şura yol açan eğitimin yayılması ve sanayi gelişmesi; sosyal ve dinsel önyargılar. Savaş sırasında ve savaştan sonra meydana gelen koşullar, aşağıdaki başlıca etkinlikler yoluyla, yukarıdaki koşulları daha da etkiliyordu: 1. doğrudan doğruya savaş yüzünden meydana gelen düzensizlik; 2. Yüce Devletlerin bir birlerine karşı savaşmaları ve Doğu'luların bu mücadeleye katılmalarının oluşturduğu görüntü; 3. Yüce Devletlerin, zayıflamaları ve başka işlerle uğraşmaları nedeniyle Doğu sorunlarına gereken dikkat ve etkiyi verememeleri; 4. Rus İmparatorluğu'nun bölünmesi ve bunun sonucu olarak yapılan ülke değişiklikleri ve kömünist propagandası; 5. Doğu ülkelerine dağıtılan ve halâ dağıtılmakta olan çok miktarda silâh ve mermi; 6. ekonomik sıkıntı.

Doğu ülkelerindeki huzursuzluğun başlıca nedeni, çeşitli doğu halklarının, kendilerini Avrupa'luların her tür denetinden kurtarmak yolunda harcadıkları çaba olarak nitelendirilebilecek kesin ulusalcılıktı. Doğu'nun her kesiminde Avrupa'ya karşı bir "fanatiklik" egemen oluyordu. İslâmı bir dünya gücü olarak diriltmek amacını güden Pan-İslâmizm, uzun bir süreden beri varlığını sürdürüyordu. Bu akımın siyasi bir silâh olarak değerini benimseyen Padişah Abdülhamit, çeşitli Müslüman halkları Avrupa'nın boyunduruğundan kurtulmaya kışkırtmak ve Türklerin saygınlığını İslâm Dünyası'nda arttırmak suretiyle Avrupa Devletlerini güç bir durumda bırakmak amacıyla Pan-İslâmizm akımını yeniden canlandırmak için üstün çabalarda bulunmuştu.

1909'da Genç Türklerce tahttan indirildikten sonra, Pan-İslâmizm örgütü, İttihat ve Terakki Derneği'nin eline geçiyor; bu dernek, Pan-İslâmî gizli dernekleri daha da geliştiriyor; ama Dünya Savaşı'nda Türklerle Almanlar, bu akımdan pek yararlanamıyorlardı. Bırakışma sırasında İttihat ve Terakki Derneği'nin partizanları Avrupa'ya kaçarak, özellikle İtalya, İsviçre ve Almanya'da yeniden örgütlenmeye başlıyor; Bolşeviklerle işbirliği yapmaya karar veriyorlardı. Onların tüm propagandası, Müslümanları ve özellikle Türkiye'yi zulümden kurtarmak; bu ülkeye, İtilâf Devletleri'ne karşı yaptığı mücadelede destek olmak; Afganistan'a her tür yardımı yapmak; Müslüman toplumlara kendi alinyazısını saptama (self-determination) hakkı verdirmek ve Müslümanların azınlık oldukları ülkelerde onlara ulusal ve dinsel haklar sağlamak; emperyalizme karşı mücadele ederek, bu siyaseti destekleyen tüm halklarla sav (dava) birliği yapmak; Asya'nın çeşitli ülkelerinde iç ihtilâl akımlarını sürdürmek veya bu akımların berkitilmesini olanaklı yapmak; Sovyet yönetimine, Hindistan'da ihtilâl çıkarılmasına ilişkin projelerinde destek olmak; İngilizlerin Mısır'dan çekilmelerini ve Suriye'nin özgürlüğe kavuşmasını sağlamak amaçlarını güdüyorlardı.

Avrupa'da başlıca faaliyet merkezleri Berlin, Münih, ve Roma'da; önemli şubeleri ise Paris, Cenevre, Viyana ve Londra'da idi. Hiçbir zaman bol olmayan mali fonlarını Sovyet kaynakları sağlıyor; bunlara, çeşitli öğrenciler, dış ülkelerdeki Afgan temsilcileri, Hindistan'daki Merkezî Hilâfet Komitesi ve Kızılay Derneklerince yapılan yardımlar da ekleniyordu. Onların faaliyetleri şöyle örgütleniyordu: 1. *Azad-ı as Şark*, Berlin'de *Kaveh Press* ve *Liva el İslam* adlı gazeteler aracılığıyla propaganda (bunların masraflarını Enver Paşa karşılıyordu); Paris'te, daha sonra adını *Echo de l'Orient* olarak değiştiren *Echo de l'Islam* adlı gazete (buna da mali yardımı Türk ulusalcıları yapıyordu); 2. öteki İslâm ülkelerindeki iç akımlarla ilişkileri sürdürmek; ve 3. öğrenciler aracılığıyla: Türk ulusalcıları, özgürlüğe kavuşan İslâm devletleri arasında gevşek bir federasyon kurulması amacını güdüyorlardı⁶⁷.

⁶⁷ FO 371/9002/E 618: Hindistan Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na gizli yazı; Londra 13.1.1923; ilişikte "Doğu huzursuzluğuna ilişkin olarak bakanlıklararası komitenin hazırladığı rapor".